

УДК 811.112.2'25

**ОКАЗІОНАЛІЗМ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ:
ЛІНГВАЛЬНИЙ СТАТУС ТА ГОЛОВНІ ОЗНАКИ
(на матеріалі роману Г. Мюллер “Гойдалка дихання”)**

Олена Ширяєва

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна
E-mail: oschyrjajewa@gmail.com*

Здійснено порівняльний аналіз понять “оказіоналізм”, “неологізм” та “узуалізм”, визначено лінгвальний статус оказіоналізмів і встановлено головні їхні ознаки. На прикладах з роману Г. Мюллер “Гойдалка дихання” продемонстровано функціональні особливості оказіоналізмів.

Ключові слова: оказіоналізм, неологізм, узуалізм, неологія, Герта Мюллер.

Мова – явище динамічне, а не статичне, тому поповнення словникового складу лексичними одиницями – це невід’ємний процес її розвитку. Утворення нових лексем у художньому творі є не лише прагненням автора збагатити мову; слово тут – носій поетичного, художнього змісту, воно може викликати емоції, переживання. Оказіоналізми – це ідеальний мовний засіб для привернення уваги та зацікавлення читача. Вони викликають подив і спонукають до інтерпретації оказіоналізму та тексту, який його містить. Оказіональні словотвори також можуть надавати особливої експресії тексту. Такі слова руйнують стереотипи сприйняття [11, с. 40].

Зважаючи на багатофункціональність оказіоналізмів, усе більше науковців присвячують свої дослідження цій проблемі. В мовознавстві феномен оказіоналізмів вже досліджували вчені В. Карпалюк, Н. Сологуб, Т. Юрченко, Ж. Колоїз, О. Ребрій, Г. Вокальчук, а також П. Гоєнгауз, К. Пешель, В. Герінгер, О. Зібольд, В. Вільдген, та сучасні дослідження все більше спрямовані на з’ясування природи оказіоналізму як унікальної мовної одиниці, чим зумовлена актуальність розвідки.

Інтерес мовознавців до проблем і питань неології загалом та оказіоналізмів зокрема постійно зростає. Однак на сьогодні немає єдиного теоретичного погляду на лінгвальний статус оказіоналізмів, немає чіткої межі визначення, які саме слова належать до оказіоналізмів, та як можна відрізнити оказіоналізми від неологізмів.

Мета дослідження – визначити поняття “оказіоналізм” і відмежувати його від інших новотворів, систематизувати оказіоналізми та запропонувати їхню класифікацію. Матеріалом дослідження слугував роман лауреата Нобелівської премії з літератури Герти Мюллер “Гойдалка дихання” [5].

Об’єктом пропонованого дослідження виступають оказіоналізми в оригіналі роману Герти Мюллер та в українському перекладі Н. Сняданко.

Поняття “оказіонального” вперше застосував німецький філолог Г. Пауль [15, с. 300], а термін “оказіоналізм” запропонувала Н. Фельдман у статті “Оказіональні слова та лексикографія”: “Оказіональне слово я розумію як слово, утворене за мовною малопродуктивною чи непродуктивною моделлю... Це одноразова лексична одиниця, якій не властива відтворюваність, і, відповідно, історична тривалість існування, таке слово не здатне старіти” [7, с. 71].

Оказіоналізми – це не ізольовані мовні одиниці в тексті, а його складова частина, яка безпосередньо бере участь у формуванні структури тексту та впливає на читача. Під час детального аналізу оказіоналізмів виникає питання, чи оказіоналізми – самостійні мовні одиниці, підгрупа неологізмів, і чи слід розмежовувати поняття оказіоналізму та неологізму. К. Пешель наводить у своїй роботі схему, яка вказує на різницю між оказіоналізмами та неологізмами:

Оказіоналізм → *Неологізм* → *Узуалізм* → *Лексикалізована одиниця* [16, с. 6].

За цією схемою кожен неологізм виникає як оказіоналізм. Відповідно, будь-який оказіоналізм дослідниця трактує як потенційний неологізм та лексикалізовану одиницю. Кожен неологізм був свого часу оказіоналізмом, але не кожен оказіоналізм стає неологізмом. Також не завжди можливо визначити, до якого класу віднести конкретну лексему – до оказіоналізмів чи неологізмів. Деякі лексеми спочатку розглядають як (потенційні) неологізми, але через рідкість вживання або неприйняття мовцями пізніше вони виявляються оказіоналізмами [17, с. 34]. Те, що в певний період часу ще не лексикалізоване, може пізніше за певних обставин стати узуальним. Тому це поняття потрібно розглядати лише синхронно. До уваги варто брати лише актуальний стан мови “тут і зараз” [9, с. 61].

Оказіоналізми – нелексикалізовані одиниці, і їхнє значення не належить до семантичного знання читача. Певні оказіоналізми можуть траплятися в одному й тому самому тексті досить часто, і читач може занести їх до свого лексикону принаймні на час читання цього тексту. Проте сприйняття таких оказіоналізмів залишається залежним від тексту, в якому вони побутують. “Але тут потрібно розрізнити новотвори, які трапляються в тексті один-єдиний раз і зазвичай відразу забуваються читачем” [18, с. 22].

Різницю між “узуальним” та “оказіональним” можна чітко ідентифікувати за наявністю чи відсутністю запису в ментальному лексиконі мовця. Якщо лексема узуалізується, тобто первинно утворений оказіоналізм стає неологізмом, це означає, що створюється новий запис у ментальному лексиконі [9, с. 31].

Мовознавці визначають сьогодні термін “неологізм” як “слово чи його окреме значення, вислів, які з’явилися в мові на відповідному етапі розвитку або були вжиті в якомусь акті мовлення, тексті чи мові певного автора й новизна яких усвідомлюється мовцями” [7, с. 377].

Віднести слово до числа оказіоналізмів не завжди можливо на практиці. Неупередженому читачеві буде важко визначити, чи слово для нього нове, чи вже знайоме. Назва твору Г. Мюллер “Гойдалка дихання” німецькою мовою – це вже оказіоналізм (*Atemschaukel*) [14], який інтригує читача ще перед початком прочитання самого твору. У творі також зустрічаємо слова, які можуть видатись німецькому читачеві відомими, оскільки вони утворені за стандартними словотвірними моделями та не мають сильної залежності від контексту, наприклад *Kurzgrashügel* (пагорб, порослий скошеною травою), *Lastautokompagnon* (напарник із вантажівки), *Brustlaus* (воші на грудях), *grünzahnig* (зеленозубий), *Deportationslokomotive* (локомотив).

Іноді певне слово запозичене з іншого комунікативного контексту і тому здається незнайомим реципієнтові. Для прикладу, автори наукової фантастики часто інтегрують у

свої твори фахову лексику, яка не поширена поза межами сфери її вжитку. Читачеві такі слова можуть видаватися okazіоналізмами, особливо тоді, коли вони комбінуються в тексті з псевдо-фаховою лексикою. Існує також можливість, що автор використовує okazіоналізм іншого автора. Крім того, два письменники можуть утворити незалежно один від одного один і той самий okazіоналізм.

О. Косович подає визначення okazіоналізмів як “мовленнєвих конкретно-ситуативних утворень, які реалізують експресивно-образну функцію, створених ad hoc за традиційними і нетрадиційними (новими) словотвірними моделями, не зареєстрованих у словниках неологізмів” [3, с. 6]. Таких okazіоналізмами, які не зареєстровані у словниках, багато. Мовці створюють їх щодня, навіть не задумуючись, що це okazіоналізми. Існує також багато суперечливих прикладів щодо переходу okazіоналізмів до класу неологізмів чи узуалізмів. Наприклад, okazіоналізм *Blechtrommel* (бляшаний барабан), що є також назвою роману Г. Граса, трапляється в творі дуже часто. За цей роман Г. Грасу присудили Нобелівську премію в галузі літератури, тому пересічному носієві німецької мови таке слово буде знайоме і зрозуміле, хоча одиницею базового словникового складу цей okazіоналізм не став і у словниках неологізмів він теж не зареєстрований. Не можна також стверджувати, що лексема чи семема є неологізмом лише у випадку, коли вона кодифікована у словнику. Зважаючи на те, що процес створення словника досить тривалий, неологізмом можна вважати слово, якщо воно закріпилося в загальному словниковому складі мовців. Більшість okazіоналізмів складаються з двох узуальних компонентів, поєднання яких формує нове значення, наприклад, *Blechkuss* (бляшаний поцілунок), *Brotgericht* (хлібний суд), *Etagensarg* (багатоповерхова труна). При цьому нерідко трапляються okazіоналізми з узуальним та незуальним компонентом, які все ж мають статус okazіоналізму [17, с. 33], наприклад, *Gnadenzwinger* (хтось, хто не знає жалю до себе), *Nachappellkraut* (трава відпочинку), *Planton-Dienst* (Плантон-чергування).

У німецькомовній фаховій літературі okazіоналізм має низку паралельних термінів: “Ad-hoc-Bildung”, “Einmalbildung”, “Gelegenheitsbildung”, “Augenblicksbildung”, “Textwörter” [12, с. 6]. Деякі науковці використовують ці терміни синонімічно, без жодних коментарів [8, с. 70]. В українському чи, наприклад, російському науковому дискурсі теж існує чимало позначень okazіоналізмів: авторський або індивідуально-авторський неологізм, лексичний новотвір, okazіоналізм, okazіональний словотвір, okazіональне слово [7, с. 66], індивідуальний новотвір, художній okazіоналізм, індивідуалізм, слово-беззаконник, егологізм, новоутворення [4, с. 220].

Деякі дослідники виокремлюють потенційні слова як групу okazіоналізмів. Під потенційним словом розуміємо разом з В. Винокуром “похідне або складне слово, яке реально не існує ..., але що може відтворитися в будь-який момент відповідно до продуктивності словотвірних моделей даної мови” [7, с. 6]. Потенційні слова відповідають словотвірній нормі, але часто є аномальними з погляду норми лексичної, зокрема в тих випадках, коли похідні слова, потенційно можливі за формою, вже реалізовані з іншим лексичним і словотвірним значенням, наприклад, електрик і електричка – “поїзд, що рухається з допомогою електроенергії”, а не “жінка-електрик”. Потенційні слова дуже схожі на слова, які вже існують у мові. Вони є безумовно новими, але ефект новизни “стушовується завдяки високій регулярності словотворчого типу, до якого належить створене слово” [6, с. 53]. Такі слова вже потенційно існують у мові і для їх створення потрібен лише певний “екстралінгвістичний стимул”. Деякі дослідники не розмежовують ці поняття і відносять потенційні слова до класу okazіоналізмів [6, с. 53].

У пропонованій статті визначаємо okazіоналізм як слово, утворене автором ad hoc у конкретному контексті (у подальшому вживається лише з посиланням на цей контекст), і яке не кодифіковане у словнику.

Мовознавці наводять у своїх класифікаціях різні ознаки okazіоналізмів, проте найважливіші можна звести в певну систему. До них належать такі характеристики.

Одноразовість. Неологізми та okazіоналізми позначають зовсім різні визначення поняття “новий”. Неологізм є певною мірою “новим” для мовця, але вже відомим. Okazіоналізм, на протипагу неологізму, є цілком незнайомим, його до цього моменту не було в мові. Справжні okazіоналізми існують лише певний період часу і зазвичай “забуваються” після того, як вони виконали свою комунікативну функцію” [19, с. 2]. Німецький мовознавець П. Гюенгауз розуміє одноразовість передусім як одноразове утворення okazіоналізму [12, с. 29]. Okazіоналізми є креативно сформованим продуктом, тому вони утворюються за правилами словотвору або свідомо через порушення цих правил. Отже, щоб застосувати okazіоналізм, потрібно спочатку його створити, на відміну від узуальних слів. Наприклад, лексему *Ausgelöflichkeit* (вичерпаність) зустрічаємо на ресурсах для пошуку www.google.com, www.wortwarte.de, <https://books.google.com/ngrams> станом на 8.10.2014 лише 9 разів і лише як посилання на цитати з роману. А для okazіоналізму *Baustellenrede* (промова на будмайданчику) знаходимо лише один результат пошуку, також у вигляді цитати.

Ситуативна та контекстуальна залежність. Як зазначає Г. Бусман, okazіоналізми є значною мірою залежними від контексту [9, с. 525]. Їх утворюють з певної okazії, а вживання та інтерпретація залежать безпосередньо від цієї okazії. Поза межами контексту творення та інтерпретація okazіоналізмів може бути неможлива. Okazіоналізм *Hungerengel* – це лейтмотив у творі “Тойдалка дихання” і один з його ключових моментів, що підтверджує також переклад роману англійською, де цей okazіоналізм став назвою твору – “*The Hunger Angel*”. Без контексту значення цього слова зрозуміти важко, тим паче україномовному читачеві. Його можна інтерпретувати, але для усвідомлення його первинного значення потрібне розуміння контексту. Це відрізняє okazіоналізми від узуальних слів, значення яких кодифіковано у словниках. Узуальні слова також можуть залежати від ситуації, але ця залежність інша. Вона пов’язана з полісемією слова, яку нейтралізує конкретний контекст. Значення узуальних слів зберігаються в ментальному лексиконі мовця, і конкретне значення актуалізують у відповідних ситуаціях із уже наявних. У випадку з okazіоналізмами навпаки – щоб зрозуміти значення, потрібно спочатку його інтерпретувати. Г. Ю. Герінгер наводить приклад німецького слова *Fischfrau* та тридцять різних значень, яких воно набуває залежно від контексту. Цей приклад чітко демонструє, що розуміння та інтерпретація одного okazіоналізму може бути зовсім неоднакова для різних реципієнтів. Серед тридцяти значень це слово можна інтерпретувати, наприклад, як “жінку, яка продає рибу”, “рибу жіночої статі”, “жінку, яка за гороскопом є рибою”, “жінку, яка стоїть біля риби” тощо. Всі ці значення можуть вживатися у різних контекстах, тому вибір одного з них залежить від конкретної ситуації [10, с. 3].

Нелексикалізованість. Для подальшої класифікації ознак okazіоналізмів потрібно визначити, чи okazіоналізми потенційно узуальні. Д. Кастовський стверджує, що всі словотвори “принципово можуть потрапити до лексикону” [13, с. 357]. Важливою тут є відповідна “потреба індивідууму або мовної спільноти”. Всі узуалізми колись створили okazіонально, тобто перехід від okazіонального до узуального можливий [12, с. 55]. Питанням залишається, чи кожен okazіоналізм може бути потенційним узуальним словотвором. Тому така характеристика, як “нелексикалізованість” не властива кожному okazіоналізму, проте може

розглядатись як його типова характеристика (на противагу характеристиці “залежність від контексту”, без якої лексему не можна віднести до okazіоналізмів). Такі okazіоналізми, як *Hautundknochenleute* (люди, які складаються зі шкіри і кісток), *Erwartungsmütze* (шапка-очікування) або *Brotgerechtigkeit* (хлібна справедливість) навряд чи потраплять до словникового складу мови через сильну контекстуальну залежність та неактуальність на сьогодні.

Експресивність. Okazіоналізмам властива номінативна функція, але не настільки виражена, як експресивна. Експресивність кожного okazіонально утвореного слова повинна гармоніювати із загальною експресією твору. “Правильним, чи “удатним” (І.Огієнко) є лише те нове, що доцільне і повним обсягом виконує функцію експресивності, стилістичної доцільності, не дисонує із загальним ідейно-семантичним полем художнього твору, а також створюється “не всупереч законам своєї мови”, щоб не видавати за “нове” банальні помилки чи незнання орфографії” [4, с. 1]. У мовознавстві розрізняють адгерентну й інгерентну експресивність. Адгерентна властива лексемам лише при їх вживанні в контексті, наприклад, okazіоналізми *Herzschaukel* (лопата-серце), *Eintropfenzuvielglück* (остання крапля щастя) буде важко зрозуміти поза ним, особливо україномовному читачеві. Інгерентна експресивність не залежить від контексту чи певної ситуації, вона іманентно властива слову: *Glockenschnittmantel* (пальто), *Steppenbreite* (широта степу).

Ненормативність. Okazіоналізми як ізольовані позатекстові лексичні одиниці перебувають поза межами мовної норми, та в контексті вони передають думки й почуття з надзвичайною експресією. Okazіоналізм порушує лексичну норму, але не кожен з них порушує словотвірну норму. Свідома, мотивована неправильність, відхилення від норми обов’язково є способом вираження певної характеристики – мовної, соціальної, професійної тощо. Умісне відхилення від норми несе також естетичну інформацію.

На основі проведеного аналізу спільні та відмінні ознаки okazіоналізмів, неологізмів та узуалізмів можна систематизувати в наступній таблиці:

Лексема	Ознака	Okazіоналізм	Неологізм	Узуалізм
	Одноразовість	+	-	-
	Ситуативна та контекстуальна залежність	+	+ -	-
	Нелексикалізованість	+	-	-
	Ненормативність	+	+ -	-
	Експресивність	+	+	+ -

Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що okazіоналізми належать до неологізмів, але лише як окрема група, натомість слід уникати їх ототожнення з неологізмами, зважаючи на низку властивостей, які чітко демонструють різницю між цими поняттями. Okazіоналізми є унікальним мовним феноменом, який потребує глибшого аналізу. Перспектива дослідження полягає в подальшому аналізі okazіоналізмів на морфологічному, семантичному, лексичному та синтаксичному рівнях та в перекладознавчому аспекті.

1. Карпіловська Є. Неузуальне словотворення: правила “три без правил” / Є. Карпіловська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – 2005. – Том 8. – № 1. –

С. 106–117. 2. Колоїз Ж. Оказіональна деривація: теоретичний та функціонально-прагматичний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філол. наук: 10.02.05 / Інститут української мови НАН України. – Київ, 2007. – 10 с. 3. Косович О. Оказіональне словотворення в сучасній французькій мові (на матеріалі мови мас-медіа, Інтернет-видань і художніх творів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філол. наук: 10.02.05 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2008. 4. Мазурик Д. Українська неологічна традиція / Д. Мазурик // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2004. – Вип. 34 ч. 1 – С. 219–225. 5. Мюллер Г. Гойдалка дихання / Г. Мюллер. Пер. із нім. Н. В. Сняданко. – Харків : Фоліо, 2011. – 300 с. 6. Романчук Є. Оказіоналізми як окрема група неологізмів / С. Є. Романчук // Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки. – 2011. – Вип. 58. – С. 52–55. 7. Фельдман Н. Оказіональные слова и лексикография / Н. Фельдман // Вопросы языкознания. – 1957. – Вип. 4. – С. 64–73. 8. Betten A. Grundzüge der Prosasyntax. Stilprägende Entwicklungen vom Althochdeutschen zum Neuhochdeutschen. Kollegbuch VII / Anne Betten. Tübingen : Niemeyer, 1987. – 199 S. 9. Bußmann H. Lexikon der Sprachwissenschaft. / Hadumod Bußmann. Stuttgart : Kröner, 2008. – 904 S. 10. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Sprache. / Wolfgang Fleischer, Irmhild Barz. Berlin ; Boston : W. de Gruyter, 2012. – 484 S. 11. Heringer H. J. Wortbildung: Sinn aus dem Chaos / Hans Jürgen Heringer. In: Deutsche Sprache Nr. 12 – 1984, S. 1–13. 12. Hohenhaus P. Ad-hoc-Wortbildung. Terminologie, Typologie und Theorie kreativer Wortbildung im Englischen. / Peter Hohenhaus – 1996. – 505 S. 13. Kastovsky D. Zum gegenwärtigen Stand der Wortbildungslehre des Englischen, Linguistik und Didaktik Nr. 36 / Dieter Kastovsky – 1978. S. 351 – 366. 14. Müller H. Atemschaukel: Roman / H. Müller. – München : Hanser, 2009. – 299 S. 15. Paul H. Principien der Sprachgeschichte. / Hermann Paul. Tübingen : Niemeyer, 1880. – 428 S. 16. Peschel C. Zum Zusammenhang von Wortneubildung und Textkonstitution. / Corinna Peschel. Tübingen : Niemeyer, 2000. – 315 S. 17. Scheller-Boltz D. Präponeme und Präponemkonstrukte im Russischen, Polnischen und Deutschen / Dennis Scheller-Boltz. – Frankfurt am Main : Peter Lang Verlag, 2010. – 370 S. 18. Siebold O. Wort-Genre-Text. Wortneubildungen in der Science Fiction / Oliver Siebold. Tübingen : Gunter Narr Verlag, 2000. – 280 S. 19. Wildgen, W. Textuelle Bedingungen der Einführung und Verwendung ad hoc gebildeter Nominalkomposita. Vortrag gehalten bei der 13. Jahrestagung der SocietasLinguisticaEuropea, 2.–6.9.1980, Budapest.

ОККАЗИОНАЛИЗМ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ: ЛИНГВАЛЬНЫЙ СТАТУС И ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ (на материале романа “Качелидыхания” Г. Мюллер)

Елена Ширяева

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская 1, Львов, 79000, Украина
e-mail: oschyrjajewa@gmail.com*

Осуществлен сравнительный анализ понятий “оказіоналізм”, “неологізм” и “узуалізм”, определен лингвальный статус неологізмів и определены главные их признаки. На примерах из романа Г. Мюллер “Качелидыхания” продемонстрированы функциональные особенности неологізмів.

Ключевые слова: окказіоналізм, неологізм, узуалізм, неологія, Герта Мюллер.

**THE OCCASIONALISM IN FICTION:
ITS LINGUISTIC STATUS AND MAIN FEATURES
(on the material of the novel *The Hunger Angel* by H. Müller)**

Olena Shyryayeva

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: oschyrjajewa@gmail.com*

A comparative analysis of the concepts of “occasionalism”, “neologism” and “usualism” was conducted, the linguistic status of occasional nominations was defined and their main characteristics were discussed. On the examples drawn from the novel by H. Müller *The Hunger Angel* the functional features of occasionalisms were substantiated.

Keywords: occasionalism, neologism, usualism, neology, Herta Müller.

Стаття надійшла до редколегії
14.09.2014 р.

Статтю прийнято до друку
26.10.2014 р.